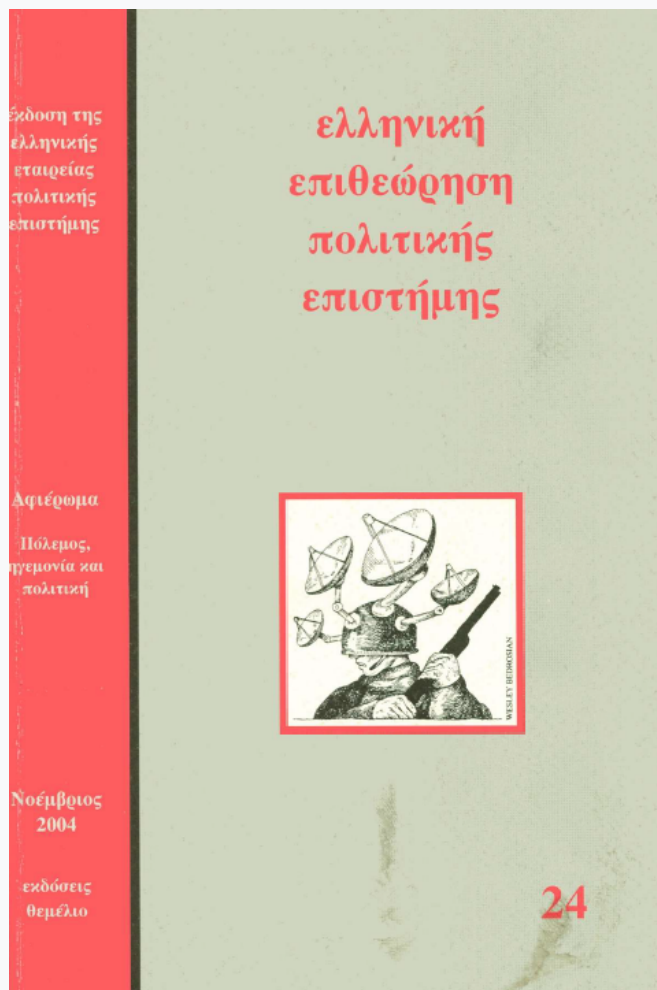

Greek Political Science Review

Vol 24, No 1 (2004)

Special issue

War in modernity and the myths of modern ideology

Παντελής Ε. Λέκκας

doi: [10.12681/hpsa.14720](https://doi.org/10.12681/hpsa.14720)

Copyright © 2017, Παντελής Ε. Λέκκας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Λέκκας Π. Ε. (2017). War in modernity and the myths of modern ideology. *Greek Political Science Review*, 24(1), 60–83. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14720>

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Το άρθρο ασχολείται με τη γνωστή παραδοχή ότι ο πόλεμος στη σύγχρονη εποχή, στον κόσμο που ανέτειλε πριν από μερικούς αιώνες στην Ευρώπη για να εξαπλωθεί στη συνέχεια σε ολόκληρο τον πλανήτη, έχει χαρακτηριστικά διαφορετικά από όλους τους μέχρι τότε πολέμους. Είναι όμως διαφορετικός, υποστηρίζεται στο άρθρο, όχι μόνον για τους γνωστούς λόγους (από την άποψη, δηλαδή, της τεχνολογίας, της μαζικότητας και της καταστροφικότητάς του), αλλά και επειδή έχει αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος (ο σύγχρονος άνθρωπος) αντιλαμβάνεται τα αίτια του και τη θεραπεία τους – επειδή, με άλλα λόγια, όλοι μας τρέφουμε πλέον μιαν άλλη, διαφορετική από τις παραδοσιακές, αντίληψη για το φαινόμενο του πολέμου, επειδή έχουμε μια νεοτερική, ιδεολογική εικόνα του πολέμου, μια εικόνα αναπόδραστα επηρεασμένη από τις σύγχρονες ιδεολογίες.

1. ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Το 1929 στο έργο του *The Atermath*, ο Γουίνστον Τσώρτσιλ έγραφε για τις αλλαγές που είχαν επέλθει στη φύση του πολέμου σε σχέση με οτιδήποτε είχε προηγηθεί στην ανθρώπινη ιστορία:

«Δεν ήταν παρά μέχρι την ανατολή του 20ού αιώνα που ο πόλεμος άρχισε να εισέρχεται στο βασίλειό του ως ο δυνητικός καταστροφέας του ανθρώπινου είδους. Η οργάνωση της ανθρωπότητας σε μεγάλα κράτη και αυτοκρατορίες και η ανύψωση των εθνών στην πλήρη συλλογική αυτοσυνειδησία δημιούργησαν τη δυνατότητα για τον σχεδιασμό και την εκτέλεση επιχειρήσεων σφαγιασμού σε τέτοια κλίμακα και με τέτοια επιμονή που ήταν μέχρι τότε αδιανόητες. Όλες οι ευγενέστερες προσωπικές αρετές

* Ο Παντελής Ε. Λέκκας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

συνενώθηκαν ώστε να ενδυναμώσουν τις καταστροφικές δυνατότητες της μάζας. Τα ανθηρά οικονομικά, οι πόροι του διεθνούς εμπορίου και της τραπεζικής πίστης, η συσσώρευση μεγάλων αποθεμάτων κεφαλαίου, κατέστησαν δυνατή, επί μακρόν, τη διοχέτευση της ενεργητικότητας ολόκληρων λαών στο έργο της καταστροφής. Οι δημοκρατικοί θεσμοί επέτρεψαν να εκφραστεί η δύναμη της θέλησης εκατομμυρίων. Η εκπαίδευση όχι μόνον είχε καταστήσει κατανοητή στους πάντες την εξέλιξη της σύγκρουσης, αλλά είχε κάνει και τον καθένα ξεχωριστά κατάλληλο να χρησιμοποιηθεί γι' αυτόν τον σκοπό. Ο Τύπος παρείχε τα όργανα της ενοποίησης και της αμοιβαίας παρακίνησης. Η θρησκεία, έχοντας αποφύγει προσεκτικά την εμπλοκή της στα επίμαχα ζητήματα, προσέφερε εγκαρδίωση και παρηγοριά με όλα της τα μέσα, σε όλα αδιακρίτως τα εμπόλεμα μέρη. Και, τέλος, η επιστήμη ξεδίπλωσε τους θησαυρούς και τα μυστικά της στις απεγνωσμένες απαιτήσεις των ανθρώπων, βάζοντας στα χέρια τους εφόδια και σύνεργα κατακλυσμιαίου σχεδόν χαρακτήρα [...] Ποτέ μέχρι τότε η ανθρωπότητα δεν είχε βρεθεί σε τέτοια κατάσταση. Δίχως να έχει βελτιωθεί αισθητά στις αρετές της και δίχως να έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σύνεση, είχε ωστόσο στα χέρια της, για πρώτη φορά, εργαλεία με τα οποία μπορούσε πλέον να επιτύχει αλάνθαστα την ίδια της την εξολόθρευση. Αυτό, εντέλει, είναι το σημείο στο οποίο έφεραν την ανθρώπινη μοίρα όλες της οι δόξες κι όλοι της οι μόχθοι. Οι άνθρωποι θα έπρατταν σωστά, αν σταματούσαν να σκεφθούν τις νέες τους ευθύνες. Ο θάνατος στέκεται προσοχή, υποτακτικός, ανυπόμονος, έτοιμος να υπακούσει, έτοιμος να θερίσει μαζικά τους λαούς –έτοιμος, αν του ζητηθεί, να κονιορτοποιήσει, δίχως ελπίδα αποκατάστασης, οτιδήποτε έχει απομείνει από τον πολιτισμό. Το μόνο που περιμένει είναι να του δοθεί η διαταγή. Και την περιμένει από ένα on αδύναμο και συγκεχυμένο, που για πολύν καιρό ήταν το θύμα του, μα τώρα (για μία και μοναδική φορά) είναι ο αφέντης του».

Τέτοιες ήταν, λοιπόν, οι σκέψεις του Τσώρτσιλ, με νωπές ακόμη τις μνήμες από το σφαγείο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ας θυμηθούμε εδώ ποιος γράφει τα παραπάνω: τα γράφει ένας χαρισματικός και ανερχόμενος ακόμη πολιτικός, μέχρι προ ολίγου φιλελεύθερος και πάλι πλέον συντηρητικός· ένας γόνος της αγγλικής αριστοκρατίας· ένα δημιούργημα του βρετανικού κατεστημένου· και, βε-

βαίως, ένας από τους πρωταγωνιστές του Α΄ Παγκοσμίου. Ας θυμηθούμε και τότε τα γράφει: τα γράφει το 1929, τέσσερα μόλις χρόνια προτού ο Χίτλερ ανεβεί στην εξουσία, ένα γεγονός που, με τη σειρά του, οδήγησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – και τον ίδιο τον Τσόρτσιλ, αρχικά, στην παραφωνία και την πολιτική απομόνωση και, στη συνέχεια, στο προσκήνιο της νέας παγκόσμιας σύγκρουσης.

Τι άλλο, όμως, έχουμε εδώ, τι είναι αυτό που ταξιδεύει πέρα από τις λέξεις; Πώς ακριβώς θα έπρεπε να καταλάβουμε τη φράση ότι ο άνθρωπος από θύμα γίνεται για πρώτη φορά αφέντης του πολέμου; Προς τι η απορία και το δέος που προκαλείται μετά τον Α΄ Παγκόσμιο ως προς τη δραματική αλλαγή στην «υφή» του ίδιου του φαινομένου του πολέμου; Διότι πρόκειται, όντως, για δραματική (και, μάλιστα, ραγδαία) αλλαγή, από όποια σκοπιά και αν εξεταστεί: από τα νέα φονικά όπλα της αδιάκριτης καταστροφής, από τις εκατόμβες των θυμάτων, από τη συμμετοχή ολόκληρων των κοινωνιών που ενεπλάκησαν.

Ωστόσο, υπάρχει και κάτι ακόμη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο *Μεγάλος Πόλεμος* για όσους τον έζησαν, ήταν και η πρώτη σύρραξη στην ανθρώπινη ιστορία που θεωρήθηκε ότι θα έθετε τέρμα σε όλους τους πολέμους, ότι θα έφερνε, επιτέλους, την ειρήνη επί της γης για πάντα. Στο πρώτο τουλάχιστον μισό του, μέχρι το 1916-1917, οι πολιτικοί ηγέτες των εμπόλεμων δικαιολογούσαν τις απίστευτες ανθρωποθυσίες στον βωμό του όχι απλώς ως αναγκαίο τίμημα για τον τερματισμό του, για την επικράτηση, για τη νίκη ή, έστω, για έναν έντιμο και αξιοπρεπή συμβιβασμό, αλλά ως την έσχατη καταβολή φόρου σε ανθρώπινο αίμα για την επίτευξη μιας ουτοπίας, για τη λύτρωση της ανθρωπότητας από την ίδια τη μάστιγα του πολέμου.

Αυτή είναι μια αλλαγή που παρόμοια της δεν παρατηρείται στο παρελθόν – δεν υπάρχουν λ.χ. τέτοιες προσδοκίες μόλις εκατό χρόνια πριν, στους Ναπολεόντειους πολέμους. Τους πολέμους αυτούς είχαν ακολουθήσει, στα 1814-15, το Συνέδριο της Βιέννης και η Ευρωπαϊκή Συνεννόηση. Τότε, τον πόλεμο είχαν διαδεχθεί η γενική συμφιλίωση και η συνδιαλλαγή. Τότε, οι σύμμαχοι έλεγαν πως είχαν πολεμήσει τον Ναπολέοντα ή, έστω, τη Γαλλική Επανάσταση, όχι την ίδια τη Γαλλία. Κάτι ανάλογο, όμως, δεν συνέβη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά τις τόσες ελπίδες που είχε εμπνεύσει. Ο πόλεμος των ιδεολογιών και των ιδεολόγων, ο πόλεμος του Γούντροου Γουίλσον αλλά και του Λένιν, δεν ήταν παρὰ

το πρελούδιο στην ανείπωτη δυστυχία που έμελλε να επιφέρει μια ακόμη πιο καταστροφική, ακόμη πιο φανατική παγκόσμια σύρραξη, ο πόλεμος του Χίτλερ. Φαίνεται, λοιπόν, πως για τους δεσποτικούς μονάρχες της Ευρωπαϊκής Συνεννόησης, γι' αυτά τα απομεινάκια της παράδοσης, για όσα δηλαδή παλαιά καθεστώτα επέζησαν ή παλινορθώθηκαν μετά την κοσμοϊστορική αναταραχή της Γαλλικής Επανάστασης, ήταν πιο εύκολο να ξεχάσουν τα μίση τους το 1815, από ό,τι αποδείχθηκε για τους ηγέτες των λαών και των εθνών της νεοτερικότητας το 1919 –και ας μην ξεχνάμε πως η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, το 1919, υπήρξε, παρά τις αγκυλώσεις της μυστικής διπλωματίας και των ιμπεριαλιστικών βλέψεων, η συνδιάσκεψη των πολιτικών της *σύγχρονης*, της *νεοτερικής* πολιτικής.¹

2. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Θα αντιτείνει εύλογα κανείς ότι πολλά είναι και αυτά που δεν έχουν αλλάξει από την παράδοση στη νεοτερικότητα σε σχέση με το φαινόμενο του πολέμου.² Όπως πάντοτε, ο πόλεμος παραμένει όλεθρος, καταστροφή: πόλεμος σημαίνει δυστυχία, αθώα θύματα, αναστάτωση της κοινωνικής γαλήνης και της κοινωνικής ισορροπίας. Όπως πάντοτε, επιφέρει την κατάλυση της πολιτισμένης ζωής και τον παραλογισμό: *inter arma silent leges* – στον πόλεμο οι νόμοι σιγούν. Οι αλήθειες αυτές είναι αυταπόδεικτες. Εντούτοις, δεν είναι καθόλου ασήμαντα όσα έχουν πράγματι αλλάξει, από τις παραδοσιακές κοινωνίες με τους δικούς τους πολέμους, στη νεοτερικότητα των δύο παγκοσμίων πολέμων, των αρκετών περιφερειακών και των πολλών τοπικών πολέμων των ημερών μας. Και ένα από αυτά που έχουν αλλάξει είναι η πεποίθηση του σύγχρονου ανθρώπου ότι μπορεί να υπάρξουν τελικές θεραπείες για τη συμφορά του πολέμου –για κάτι που ως τότε εθεωρείτο μια κατάσταση μόνιμη, ένα μοιραίο φαινόμενο σύμφυτο προς την κοινωνία του

1. Πρβλ. E. Hobsbawm, «Barbarism: A User's Guide», *New Left Review*, τχ. 206, 1994, σ. 44-54.

2. Βλ., μεταξύ άλλων, τον πρόσφατο συλλογικό τόμο των D. Mackaman - M. Mays (επιμ.), *World War I and the Cultures of Modernity*, Jackson MS 2000, όπου επιχειρείται μια συνολικότερη αναθεώρηση της «κατακλυσμικής» αντίληψης για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

ανθρώπου, μια τραγωδία που δεν εγκαταλείπει τα ανθρώπινα πράγματα και τη ματαιότητά τους. Το παράδειγμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τις προσδοκίες που καλλιέργησε, είναι χαρακτηριστικό.³ Η επίτευξη της διηνεκούς ειρήνης που είχε ονειρευτεί ο Καντ, έγινε, για πρώτη φορά ένα όραμα ζωντανό στον νου των ανθρώπων, που πίστεψαν ότι με την επικράτηση της ουτοπίας, της όποιας ουτοπίας συνέβαινε να έχουν κατά νου, θα θεραπεύονταν αυτόματα και τα αίτια που προκαλούσαν τους πολέμους. Για τον Γούντροου Γουίλσον, επί παραδείγματι, το μυστικό ήταν η εθνική αυτοδιάθεση και η εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων σε παγκόσμια κλίμακα. Στην άλλη όχθη πάλι, για τον Λένιν, ο πόλεμος προσέφερε τη μεγάλη ευκαιρία για την έναρξη της επανάστασης, για την αρχή του τέλους της κοινωνικής εκμετάλλευσης, για την υπέρβαση της ανάγκης –και άρα για την έλευση μιας αληθινά ισότιμης, ειρηνικής, δημοκρατικής, τέλειας κοινωνίας, για τον επίγειο παράδεισο.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε πως εδώ έχουμε σαφή δείγματα της βαθιάς νοητικής αλλαγής που σημειώνεται στη σύγχρονη εποχή –για το πώς, δηλαδή, η νεοτερική αντίληψη του κόσμου εκτοπίζει τις παλιότερες εικόνες περί πολέμου. Αναμφίβολα, οι παραδοσιακές αυτές εικόνες απέρρεαν από τη μεταφυσική πίστη, περιείχαν δεισιδαιμονίες και προλήψεις και βασιζόνταν σε δουλείες αιώνων.⁴ Ταυτόχρονα, όμως, συμπύκνωναν και μια εμπειρική σοφία. Αποτελούσαν, δηλαδή, τα ποικίλα, κατά τόπο και εποχή, κατασταλάγματα από τις άπειρες διαπραγματεύσεις των ανθρώπων του παραδοσιακού παρελθόντος με τα προβλήματα του κοινωνικού βίου.⁵ Αυτή η εμπειρική πολυχρωμία, με τις δικές της παραδοχές τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην τραγωδία του πολέμου, άρχισε να επικαλύπτεται από μια νέα και μονόχρωμη πίστη –από την πίστη των σύγχρονων ιδεολογιών ότι κατέχουν το μυστικό για την οριστική απαλλαγή από τα δεινά του πολέμου.⁶ Η «μελωδική ιστο-

3. Βλ. H. Strachan, *The First World War*, τόμ. I, Οξφόρδη 2001, σ. 4, 133, και G.L. Weinberg, *A World at Arms*, Cambridge 1994, σ. 13.

4. Βλ. R.M. Unger, *Knowledge and Politics*, Νέα Υόρκη 1975, σ. 5.

5. Για την κυριαρχία της εμπειρίας επί της αφαίρεσης στις παραδοσιακές κοινωνίες, βλ., μεταξύ άλλων, M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Λονδίνο 1962, ιδίως σ. 10-13, 128-129.

6. Για την «προθεσιακότητα» της νεοτερικής αντίληψης περί πολέμου, βλ. C. Coker, *War and the Twentieth Century*, Λονδίνο 1994, σ. 3-5.

ρία» των περασμένων (όπως τόσο ευαίσθητα συνέλαβε την έννοια της παράδοσης ο Πωλ Βαλερύ μετά το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου) έχει πλέον σιγήσει προ πολλού.⁷ Και η μέχρι τότε σωρευμένη πείρα αιώνων αποδυναμώνεται όλο και περισσότερο χάρη στην κυριαρχία ενός νέου κεντρικού μύθου που φιλοτεχνούν οι σύγχρονες ιδεολογίες, η καθεμιά με τον δικό της τρόπο: ότι, δηλαδή, ο τερματισμός του φαινομένου του πολέμου είναι όχι μόνον κάτι το ευκαταίο, αλλά και κάτι το εφικτό, ακόμη και το αναπόφευκτο ή νομοτελειακό. Το μόνο που χρειάζεται είναι, βεβαίως, να υλοποιηθούν εκείνα τα ιδανικά που θα θεραπεύουν διά παντός και τα αίτια του πολέμου, όπως απαιτεί ο σύγχρονος νους χάρη στις ιδεολογίες με τις οποίες εξηγεί αφηρημένα τον κόσμο και προσπαθεί έτσι να τον αλλάξει.

Μήπως, όμως, αναζητούμε εδώ περισσότερα από όσα πράγματι υπάρχουν, μήπως όλες αυτές οι νέες προσδοκίες δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά ευσεβείς πόθους; Μα, από μόνοι τους, τέτοιοι πόθοι δεν θα έφθαναν για να αλλάξουν την εικόνα του πολέμου ούτε θα υποδήλωναν συνολικότερες αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος αντιμετωπίζει πλέον τον κόσμο. Πρόκειται, λοιπόν, για κάτι βαθύτερο, κάτι παραπάνω από ευσεβή πόθο. Πρόκειται για μια καθολική πεποίθηση, για ένα συνολικό τρόπο σκέψης ή, αν προτιμάμε άλλη ορολογία, για ένα νέο *discours*, για μια καινούργια ρηματική πρακτική που κυριαρχεί στη σύγχρονη εποχή. Στη νεοτερικότητα, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, προσφέρονται πανάκειες για την οριστική απαλλαγή από τα δεινά του πολέμου σε *αυτήν* τη ζωή, όχι σε κάποιαν άλλη, *μέσα* στον κόσμο, *εδώ και τώρα*. Και αυτές οι πανάκειες δεν είναι άλλες από τις λύσεις που προτείνονται από τις σύγχρονες, κοσμικές ιδεολογίες, οι οποίες, η καθεμιά με τον τρόπο της, εξηγούν τον κόσμο με σκοπό όχι απλώς να τον βελτιώσουν, αλλά να τον τελειοποιήσουν.

Αν, τώρα, υπάρχει κάποιος κοινός τόπος στην ιδεολογική ρητορεία που περιβάλλει το φαινόμενο του πολέμου στη σύγχρονη εποχή, αυτός έχει να κάνει με το ότι, σε όλες τις περιπτώσεις, τα αίτια του πολέμου προσδένονται στην εξήγηση και τη δεοντολογία που η κάθε ιδεολογία συμβαίνει να δίνει σχετικά με την κοινωνική παθογένεια – με τη συνταγή που η καθεμιά συμβαίνει να έχει για την επίτευξη της συλλογικής ευτυχίας επί της γης. Επομένως, μοναδική

7. Βλ. P. Valéry, *History and Politics*, Νέα Υόρκη 1962, σ. 115.

ουσιαστική προϋπόθεση για τη λύτρωση από τον πόλεμο είναι, εντέλει, να ακολουθήσουμε τα κελεύσματα της σύγχρονης ιδεολογίας, να ασπαστούμε την ορθότητα της λογικής εκείνης που υπαγορεύει τον αγώνα για την επίτευξη της κοσμικής ουτοπίας.

Ουσιαστικά, πάντως, η υλοποίηση της τέλει κοινωνίας συνδέεται με το ιδανικό της αυτοδιάθεσης στις διάφορες παραλλαγές του, με την «πραγματική» δημοκρατία, όπως η καθεμιά ιδεολογία την εννοεί. Αυτή η ιδανική δημοκρατία (το όραμα, όχι η πραγματικότητα) δεν μπορεί παρά να επιφέρει και την εξάλειψη των αιτιών του πολέμου. Το ιδανικό της δημοκρατίας, της τέλει δημοκρατικής πολιτείας, φαίνεται λοιπόν να συνιστά και την πανάκεια εναντίον του πολέμου. Και απομένει, φυσικά, στην κάθε ιδεολογία ξεχωριστά, να προσδώσει στην τέλεια αυτοδιάθεση που ευαγγελίζεται, στη δική της ουτοπική δημοκρατία, τον επιθετικό προσδιορισμό που τη χρωματίζει: φιλελεύθερη δημοκρατία, κοινωνική δημοκρατία, εθνική αυτοδιάθεση, φυλετική κοινότητα, κ.ο.κ.

Ο λόγος, όμως, για τον οποίο αναφέρθηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προηγουμένως έχει σημασία. Παρότι τα ιδεολογήματα που κυριαρχούσαν εκατό χρόνια πριν μπορεί να ακούγονται σήμερα ξεπερασμένα και αφελή, δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει ουσιωδώς. Αυτός ο σύμφυτος προς τη νεότερη ιδεολογία μελλιορισμός· αυτή η βελτιοδοξία· αυτή η αισιόδοξη πίστη στην κατά βάση αγαθή και λογική ανθρώπινη φύση· αυτή η πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι δυνατόν να τελειοποιηθεί με την ολόψυχη πίστη σε κάποιο ιδανικό –όλα αυτά συνεχίζουν να ζουν μέσα μας. Ας σταθούμε για λίγο στο προηγούμενο παράδειγμα, στην αντιδιαστολή μεταξύ πολέμου και αυτοδιάθεσης, πολέμου και δημοκρατίας –όπως και αν προσδιορίζεται η τελευταία. Μήπως, ακόμη και σήμερα, δεν συνεχίζουμε να πιστεύουμε ότι ο πόλεμος και η δημοκρατία είναι έννοιες ασυμβίβαστες, ότι η μία αποκλείει την άλλη εξ ορισμού; Και, φυσικά, υπάρχουν πολλοί λόγοι που δικαιώνουν εν πολλοίς μια τέτοια αντίληψη, με δεδομένους τους αναριθμητούς πολέμους που εξαπολύθηκαν χωρίς τη συναίνεση των πληθυσμών οι οποίοι έμελλαν να υποστούν τις συνέπειές τους. Κατά πόσον, όμως, αυτή η απόλυτη διάζευξη αντέχει σε πιο προσεκτική κριτική; Κατά πόσον, δηλαδή, η αναζήτηση των αιτιών του πολέμου μάς οδηγεί μόνον σε μη δημοκρατικές πολιτικές ρυθμίσεις; Και αντίστροφα, κατά πόσον ο οποιοσδήποτε νεοτερικός διακανονισμός αποτελεί, από μόνος του, ικανή εγγύηση για την αποφυγή του πολέμου –όπως κι αν

ορίζεται η οντότητα που αποζητά την αυτοδιάθεση (*κοινωνία των πολιτών, έθνος, τάξη, φυλή, κ.ο.κ.*);

Η εύκολη απάντηση σε τέτοιες αντιρρήσεις, βεβαίως, είναι να προσθέσουμε κάποιαν *ad hoc* εξαίρεση: ότι, δηλαδή, ίσως ο πόλεμος να συμβιβάζεται με τη δημοκρατία και την αυτοδιάθεση φτάνει να έχει τη σχετική νομιμοποίηση, αν δηλαδή είναι πόλεμος αμυντικός ή πόλεμος απελευθερωτικός ή, εν πάσει περιπτώσει, πόλεμος που δεν αδικεί, αλλά σκοπεύει να επανορθώσει μιαν αδικία. Αλλά ούτε και αυτό ισχύει έτσι ακριβώς ή μόνον έτσι. Μήπως στην κλασική αρχαιότητα οι βίαιες καταστολές των εξεγέρσεων στη Νάξο ή η εκστρατεία στη Σικελία δεν έγιναν από τη δημοκρατική Αθήνα; Ή μήπως ο επεκτατισμός της Ρώμης δεν είχε δημοκρατική νομιμοποίηση; Μήπως όλοι οι πόλεμοι της νεότερης ιστορίας που εξαπολύονται μετά τη Γαλλική Επανάσταση είναι πόλεμοι αμυντικοί ή απελευθερωτικοί; Στους νεότερους χρόνους πάλι, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι δεν αποτελούν οι ίδιοι παραδείγματα δημοκρατικής νομιμοποίησης της ένοπλης βίας, τουλάχιστον από τη μία πλευρά; Ή μήπως, στις ημέρες μας, οι υποστηρικτές της επέμβασης των Ηνωμένων Πολιτειών στο Ιράκ δεν επικαλούνται, και αυτοί, το επιχείρημα ότι ο συγκεκριμένος πόλεμος, αν και εκτός διεθνούς δικαίου, είχε ωστόσο την έγκριση της αμερικανικής κοινής γνώμης;

Τα πράγματα δεν είναι, λοιπόν, όπως φαίνονται ή όπως θα θέλαμε να είναι. Αν, παρά τις προσδοκίες μας, πόλεμος και αυτοδιάθεση αποδεικνύονται τελικά δύο φαινόμενα που δεν αλληλοαποκλείονται, ίσως είναι σκόπιμο να επανεξετάσουμε τις συνθηματολογικές σημασίες που έχουμε συνηθίσει να δίνουμε στις λέξεις. Το συμπέρασμα που κρύβεται εδώ είναι μάλλον αυτονόητο: ότι, παρά τις επιθυμίες που μετατρέπονται σε βεβαιότητες, δεν υπάρχει κάποια προκαταβολική εγγύηση πως η πλειοψηφία (η εκάστοτε πλειοψηφία, όπως και αν ορίζεται και όπως και αν μετράται) πρέπει να είναι φιλειρηνική και όχι φιλοπόλεμη – πάντοτε, εκ προοιμίου, ανεξαρτήτως περιστάσεων. Ο πόλεμος αποδεικνύεται πως δεν αφορά μόνον στην αυτοδιάθεση, οπωσδήποτε και αν την ορίσουμε. Τα αίτιά του, όσο πολύπλοκα και αν είναι, όσο δυσεξιχνίαστα κι αν παραμένουν, φαίνεται πως δεν μπορούν να θεραπευθούν από δημοκρατικές ρυθμίσεις και μόνον, όπως και αν τις φανταζόμαστε – αφού τελικά δεν έχουν να κάνουν μόνον με αυτές.

Γιατί, τότε, στη νεότεριότητα υπάρχει αυτή η διαδεδομένη παρανόηση που καθιστά τον πόλεμο και την αυτοδιάθεση έννοιες εκ

προοιμίου αντίθετες; Παραδόξως, ο λόγος για τον οποίο συνήθως θεωρούμε ότι η μία έννοια οφείλει να αποκλείει την άλλη σχετίζεται με ό,τι πιο σημαντικό έχει κληρονομήσει η σύγχρονη σκέψη: με την ίδια τη νεοτερικότητα και με τα πνευματικά της παρακολουθήματα, με τον Διαφωτισμό και τις μετέπειτα πνευματικές αναζητήσεις του 19ου αιώνα. Σε αυτήν την κληρονομιά, βαριά και μοιραία για τον δικό μας τρόπο σκέψης, η ηθική καταδίκη του πολέμου συμβαδίζει με την ανύψωση του δημοκρατικού ιδεώδους στις διάφορες εκδοχές του. Για παράδειγμα, στη φιλελεύθερη σκέψη, από τον καιρό ακόμη του Τόμας Πάιν, το φαινόμενο του πολέμου είναι συναρτημένο με την έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης. Ο πόλεμος θεωρείται ότι αποτελεί το κακοήθες σύμπτωμα της αυταρχικής διακυβέρνησης: οι δεσποτείες είναι αυτές που χρεώνονται την ευθύνη του πολέμου, αφού οδηγούν σε ένοπλες συρράξεις λαούς εξ ορισμού φιλήσυχους και φιλειρηνικούς. Επομένως, το συμπέρασμα ακολουθεί εδώ με φυσικό και αυτονόητο τρόπο: το φαινόμενο του πολέμου θα εξαλειφθεί με τον πολιτικό εκδημοκρατισμό των κοινωνιών. Η ανεμπόδιστη βούληση των λαών, η απρόσκοπτη επαφή μεταξύ τους, το ελεύθερο εμπόριο –ιδού οι ανθρωποσωτήριες συνταγές του κλασικού φιλελευθερισμού για την παγκόσμια ειρήνη.

Αλλά και στη σοσιαλιστική σκέψη το ιδεώδες της κοινωνικής, αυτήν τη φορά, δημοκρατίας ισοδυναμεί με την υπέρβαση του πολέμου, με την έλευση της παγκόσμιας ειρήνης. Ωστόσο, σε αντίθεση προς όσα προέβλεπε η σοσιαλιστική εσχατολογία, η σύγκρουση του καπιταλισμού με τον σοσιαλισμό έμελλε να μην είναι τελεσίδικη. Ούτε, όμως, και το ίδιο το υπόβαθρο του σοσιαλιστικού οράματος, η ταξική αλληλεγγύη, αποδείχθηκε από μόνο του όρος ικανός για την αποφυγή του πολέμου. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο διεθνισμός του προλεταριάτου κατέρρευσε συμπαρασύροντας τη Δεύτερη Διεθνή. Στη συνέχεια πάλι, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι εσωτερικές συγκρούσεις και καταστολές στις κοινωνίες με σοσιαλιστικά καθεστώτα δεν έπαυσαν. Και, χωρίς να μπαίνουμε στο μάλλον άχαρο θέμα τού κατά πόσον οι κοινωνίες αυτές ήταν όντως δημοκρατικές, σημασία εν προκειμένω έχει πως ούτε καν οι μεταξύ τους συγκρούσεις δεν αποδείχθηκαν αδιανόητες. Όταν φέρνουμε στον νου τη σινο-σοβιετική διένεξη (που, ευτυχώς για τον πλανήτη, δεν οδήγησε σε ένοπλη σύρραξη) ή τον πόλεμο Κίνας-Βιετνάμ, αντιλαμβανόμαστε πως η *raison d'état* αδιαφορεί για

το αν πρόκειται για *état socialiste* –και γι' αυτό διαψεύδει καθ' όλα υψηλόφρονες ιδεολογικές προσδοκίες.

Τι, όμως, θα μπορούσαμε να πούμε για το ίδιο το φαινόμενο του πολέμου και τη διαδρομή του στο χρόνο; Εδώ είναι που το γνωστό σχήμα της αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα στην παράδοση και τη νεοτερικότητα μας βοηθά και πάλι να στοχαστούμε βαθύτερα για τη ροή της ανθρώπινης ιστορίας. Από πρώτη άποψη, τα πράγματα στις παραδοσιακές κοινωνίες φαίνονται σχετικά απλά. Μας χωρίζουν από αυτές τόσο ο χρόνος όσο και η διαφορετική λογική στη συγκρότηση του κράτους, έτσι που οι λεγόμενοι παραδοσιακοί πόλεμοι να μην θέτουν ευθέως ως πρόβλημα της σκέψης μας ζητήματα αυτοδιάθεσης ή δημοκρατίας ή κοινωνικής δικαιοσύνης. Δυναστικοί ανταγωνισμοί, φυλετικά μίσση, θρησκευτικές αντιθέσεις και θρησκευτικοί προσηλυτισμοί, τοπικές αντιπαλότητες, οικονομικές βλέψεις και διεκδικήσεις, επιδρομές, κατακτήσεις, βίαια μεταναστευτικά ρεύματα –τα αίτια δεν δείχνουν καθόλου προβληματικά μέσα στην πεζότητά τους. Τις μικρές παραφωνίες της δημοκρατικής Αθήνας, της δημοκρατικής Ρώμης ή της δημοκρατικής Φλωρεντίας τις ξεπερνάμε σχετικά εύκολα. Και έτσι το άρρητο συμπέρασμα έρχεται φυσιολογικά: στους προνεοτερικούς χρόνους δεν θα μπορούσαμε «φυσικά» να μιλάμε για τη σχέση δημοκρατίας και πολέμου, ακριβώς επειδή στις κοινωνίες αυτές δεν μπορούμε να μιλάμε «κανονικά» για δημοκρατία. Ακόμη και όταν συμβαίνει να εξιδανικεύουμε κάποια περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας που η ιδεολογία μας μπορεί να έχει επιλέξει ως πρότυπο ή σημείο αναφοράς, γνωρίζουμε πως οι προηγούμενες κοινωνίες σίγουρα δεν ήταν τέλειες, δεν υλοποιούσαν τις ιδεολογικές ουτοπίες που εμείς έχουμε κατά νου.⁸

Έτσι, όμως, καταλήγουμε να εγκλωβιζόμαστε, διά της αυτοεπιβεβαιώσεως, στις ιδεολογικές παραδοχές μας. Γιατί τι άλλο από κατεξοχήν νεοτερικός προβολισμός είναι η πεποίθηση πως ο πόλεμος μπορεί να ξεπεραστεί από τη δημοκρατία (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό) *μόνον στις ημέρες μας, από εδώ κι εμπρός*; Ξεχνάμε, βεβαίως, έτσι, ότι πολλές από τις αυταρχικές, εκμεταλλευτικές, αυθαιρέτες και άδικες ρυθμίσεις της παράδοσης, αποτέλεσαν για αιώνες εγγύηση ειρήνης –πάντοτε προσωρινής, φυσικά, συχνότατα άδικης, αλλά συνήθως μακράς διάρκειας. Κάτι τέτοιο, μάλιστα, ίσχυε ιδιαίτερα για

8. Πρβλ. W.E. Connolly, *Political Theory and Modernity*, Οξφόρδη 1988, σ. 1.

τις αυτοκρατορίες που, από μόνες τους, αποτελούσαν πεζές και καθόλου ιδανικές εκβάσεις πολεμικών συρράξεων. Και ίσως δεν είναι τυχαίο που στις ημέρες μας μαινεται η συζήτηση για τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος και για την ίδια την ιδέα της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων. Πρόκειται για ένα όχι και τόσο περιεργό εντέλει ενδιαφέρον, που φαίνεται να απασχολεί όλο και περισσότερο τα σύγχρονα ερευνητικά ινστιτούτα, τις διάφορες δεξαμενές σκέψης και όλο το υπόλοιπο πλέγμα των κέντρων όπου διαμορφώνεται η διεθνής πολιτική – τις σημερινές, δηλαδή, «αυθεντίες», τους φορείς της γνώσης και της εξουσίας στην εποχή μας. Μήπως κάτι τέτοιο σημαίνει πως, στο ανεξιχνίαστο μέλλον, ίσως απομένει να δούμε και την αναγόρευση της ιδέας της αυτοκρατορίας σε νέα ιδεολογική ουτοπία; Στις παραδοσιακές κοινωνίες πάντως, που δεν γνώριζαν το νόημα των σύγχρονων ιδεολογικών ουτοπιών, οι πόλεμοι μπορεί να ήταν όντως συχνοί, μπορεί ενδεχομένως να διεξάγονταν για λόγους που σήμερα φαντάζουν πολύ γήινοι και ελάχιστα ευγενείς, καμιά φορά τόσο ευτελείς που να μας φαίνονται ακατανόητοι. Από την άλλη πλευρά, όμως, σε αυτές τις κοινωνίες της παράδοσης επικρατούσαν και μεγάλες περιόδους ειρήνης, που συνοδεύονταν από διόλου τέλειες, για τα σύγχρονα μέτρα, ρυθμίσεις. Αν, όμως, παραβλέψουμε αυτό το σημείο, είναι σαν να προσπερνάμε έτσι ασχολίαστη και μιαν άλλη επισήμανση με την οποία ξεκινήσαμε: ότι, δηλαδή, το φάσμα του πολέμου ουδέποτε στο παραδοσιακό παρελθόν υπήρξε τόσο καταστροφικό όσο στη σύγχρονη εποχή.⁹ Υπάρχει, λοιπόν, κάποια συνάρτηση, στη νεοτερικότητα ανάμεσα, αφενός, στην καταστροφικότητα του πολέμου και, αφετέρου, στην κυριαρχία της ιδεολογικής πολιτικής, η οποία μάλλον, με την επίκληση ενδοκόσμιων αφαιρέσεων, εξορκίζει τον πόλεμο – και, ίσως, οι έως τώρα επισημάνσεις πείθουν πως η συνάρτηση αυτή δεν έχει ακόμη διερευνηθεί και κατανοηθεί επαρκώς.¹⁰

Τι συμβαίνει, λοιπόν, σε αυτήν τη σύγχρονη εποχή, στη νεοτερικότητα που ξεκινά τους τελευταίους δυο-τρεις αιώνες – για άλλους ίσως ακόμη πιο νωρίς; Τα πράγματα εδώ είναι πιο πολύπλοκα, επειδή ακριβώς η κοινωνική εμπειρία αποκολλάται ιδεολογικά

9. Βλ., μεταξύ άλλων, H. Joas, *War and Modernity*, Cambridge 2003, αλλά και το προγενέστερο H. Joas, «The Modernity of War», *International Sociology*, τόμ. 14, τχ. 4, 1999, σ. 457-472.

10. Πρβλ. B. Wittrock, «History, War and the Transcendence of Modernity», *European Journal of Social History*, τόμ. 4, τχ. 1, 2001, σ. 53-72.

από τη σκέψη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίζεται κιά-
λας. Ας πάρουμε και πάλι το παράδειγμα της δημοκρατίας που,
για εμάς, είναι ταυτόχρονα και ιδεολογικό όραμα (μια *αφαίρεση*),
αλλά και μαχητή κάθε φορά πραγματικότητα (μια *εμπειρία*). Ε-
κτός, δηλαδή, από τις ιδεολογικές επεξεργασίες που υφίσταται, η
δημοκρατία αφορά πλέον σε συγκεκριμένους διακανονισμούς, οι
οποίοι τη συναρτούν με τη θεμελιώδη έκφρασή της στη νεοτερικό-
τητα που, βεβαίως, δεν είναι άλλη από την αντιπροσώπευση –από
τις διάφορες εκδοχές και τους μηχανισμούς της έμμεσης, αντιπρο-
σωπευτικής δημοκρατίας. Όποια και αν είναι η ιδεώδης και αφη-
ρημένη εικόνα που συμβαίνει να φιλοτεχνούμε για τη δημοκρατία,
αυτή δεν μπορεί στην πράξη να αποφύγει την περίπλοκη, συμβιβα-
στική, επίδικη, επισφαλής, μα μέγιστη εμπειρική εφεύρεση της αντι-
προσώπευσης. Γύρω από αυτήν είναι που έχουν οικοδομηθεί (στην
πράξη, όχι στη θεωρία) οι πολιτικοί θεσμοί της νεοτερικότητας. Η
ίδια η συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου στηρίζεται σε αυτήν
και την προϋποθέτει, όταν απαιτεί το δικαίωμα να αξιολογεί, να ε-
πιλέγει, να κρίνει, να ελέγχει, να δικαιώνει ή να απορρίπτει –δια-
μορφώνοντας έτσι την ενστικτώδη γνώση, το αυθόρμητο κριτήριο,
το πρακτικό μέτρο με το οποίο ο καθένας μας αποτιμά αν μια
ρύθμιση είναι ή δεν είναι δημοκρατική. Άρα, η δημοκρατία στη νε-
οτερικότητα δεν είναι απλώς ιδεολογική αφαίρεση, είναι και ε-
μπειρική πραγματικότητα. Και ως προς αυτό το σημείο, βεβαίως,
θα μπορούσαν να εγερθούν αντιρρήσεις, ιδεολογικού φυσικά χα-
ρακτήρα – περί κάποιας ιδανικής «άμεσης» δημοκρατίας ή κάτι
παρόμοιο. Γνωρίζουμε, όμως, όλοι πως, ρεαλιστικά, οι υπερμεγέ-
θεις, ετερογενείς και πολύπλοκες κοινωνίες της νεοτερικότητας
που διαδέχονται τις «φυσικές κοινότητες» του παραδοσιακού πα-
ρελθόντος δεν θα μπορούσαν να είναι δημοκρατικές δίχως κάποια
παραλλαγή αυτού του μοντέρνου εργαλείου της αντιπροσώπευσης.
Και αν πάμε τα πράγματα κάπως πιο βαθιά, στη σημαντικότερη ί-
σως διαφορά που χωρίζει την παράδοση από τη νεοτερικότητα, τό-
τε θα πρέπει να κάνουμε επίσης λόγο και για το πώς η ίδια η έν-
νοια του υποκειμένου αναδύεται στη νεότερη εποχή –και ως τέτοια
πλέον, αποζητά τρόπους εμπλοκής με την πολιτική. Ευτυχώς, στη
νεοτερικότητα, σε αντίθεση με την παράδοση, είμαστε όλοι μας, ως
γνήσια πλέον κοινωνικά υποκείμενα, και άλλα πράγματα εκτός α-
πό απλώς δεσπότες ή απλώς υπήκοοι. Εξ ου και η περιβόητη κοι-
νωνία των πολιτών, που συμπυκνώνει, είτε ως πραγματικότητα εί-

τε ως όραμα, τον πολύσημο και πολυδιάστατο χαρακτήρα των νεοτερικών κοινωνιών.

Την ίδια στιγμή, δεν είναι δυνατόν να λησμονήσουμε ότι ο πόλεμος στη νεοτερικότητα μεταμορφώνεται και αυτός πλήρως, τόσο ως προς τη διεξαγωγή του, όσο και ως προς τη νομιμοποίησή του. Η (πάντοτε ενδιαφέρουσα) συζήτηση για το πόσο δραματικά έχει αλλάξει και συνεχίζει να αλλάζει η τεχνολογία του πολέμου στη σύγχρονη εποχή δεν τελειώνει ποτέ¹¹ –όπως, ίσως, δεν θα τελειώσει και η συζήτηση για το πώς διαμορφώνεται η πολιτική οικονομία του πολέμου στη νεοτερικότητα. Ανάλογο ενδιαφέρον θα συνεχίζει να προκαλεί και ένα άλλο ζήτημα: πώς το φαινόμενο του πολέμου εμπλέκει σταδιακά το σύνολο της κοινωνίας, πώς αρχίζει να την αφορά εξ ολοκλήρου. Αυτό, τουλάχιστον, ισχύει από τον καιρό της πρώτης επιστράτευσης στη Γαλλική Επανάσταση, που μεταμόρφωσε την αντίληψη και την πρακτική του πολέμου, μέχρι τους λεγόμενους «ολοκληρωτικούς» πολέμους –που όντως αξίζουν κατά κυριολεξία αυτόν τον χαρακτηρισμό, επειδή ακριβώς δηλώνουν τον περιεργο «εκδημοκρατισμό» του ίδιου του πολέμου στους νεότερους χρόνους. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι του 20ού αιώνα, αλλά κι ο πρόδρομός τους, ο αμερικανικός εμφύλιος του 19ου, δεν είναι μόνον οι πρώτοι ολοκληρωτικοί πόλεμοι στην ανθρώπινη ιστορία, είναι και πόλεμοι της σύγχρονης δημοκρατίας από πολλές απόψεις –και ίσως αξίζει να σκεφθούμε αυτήν την επισήμανση σε όλες της τις διαστάσεις.

Κρίσιμο ρόλο σε αυτήν την καθολική αλλαγή πρέπει να έπαιξε (και μάλλον συνεχίζει να παίζει) η σύγχρονη ιδεολογία –ή, ακριβέστερα, η επικράτηση της ιδεολογικής πολιτικής που αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παράφωνα της νεοτερικότητας. Οι αιτίες που προκάλεσαν την ανάδυση των σύγχρονων ιδεολογιών είναι πολλές, όσες ίσως και οι αιτίες που οδήγησαν στην ίδια τη νεοτερικότητα. Καμιά τους, ωστόσο, δεν αρκεί να εξηγήσει πλήρως τις σύνθετες εξελίξεις που προκάλεσαν την έξοδο της ανθρωπότητας από τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής και σκέψης, που καθόρισαν τη μετάβαση από την ποικιλία των εμπειρικών διακανονισμών της παράδοσης στην κοινωνική μηχανική της νεοτερικότητας. Πολλές επιμέρους μεταβολές τέμνονται μεταξύ τους για να δημιουργή-

11. Βλ., μεταξύ άλλων, το κλασικό έργο του T. Ropp, *War in the Modern World*, Νέα Υόρκη 1959, αλλά και τον συλλογικό τόμο M.R. Smith (επιμ.), *Military Enterprise and Technological Change*, Cambridge, MA 1987.

σουν τον νέο αυτόν κόσμο, από την αρχική του κοιτίδα στη δυτική Ευρώπη, σε ολόκληρη την υφήλιο σήμερα. Η καθολική εμπορευματοποίηση της εργασίας και η εδραίωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η ανάδυση δηλαδή της «αγοραίας κοινωνίας»· η ανάπτυξη του εμπορίου και της επικοινωνίας· οι ασύλληπτες, σε πυκνότητα και μέγεθος, τεχνολογικές αλλαγές και η υποταγή της Φύσης· η δημογραφική έκρηξη· ο εξαστισμός· η συγκέντρωση της εξουσίας σε μονοπαγείς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς διοίκησης, στα σύγχρονα κράτη· η κυριαρχία της *Zweckrationalität* και η εν όλω εργαλειοποίηση του κοινωνικού βίου· η εξάπλωση της εγγραμματοσύνης· η αποδυνάμωση της θρησκείας· η συνολική εκκοσμίκευση της πνευματικής και της κοινωνικής ζωής – όλα αυτά αποτελούν κεντρικές και αλληλεξαρτώμενες μακρο-αλλαγές που εισάγουν τις παραδοσιακές κοινωνίες στη νεότερικότητα.

Συνάρτησή τους, όμως, είναι και οι σύγχρονες ιδεολογίες και η εμφάνιση της ιδεολογικής πολιτικής, η προτεραιότητα δηλαδή την οποία αποκτά στην πολιτική η «ηθική της πεποίθησης» έναντι της «ηθικής της υπευθυνότητας», όπως θα έλεγε ο Μαξ Βέμπερ. Γιατί και πώς συμβαίνει αυτό, δεν νομίζω πως το γνωρίζουμε με ακρίβεια. Η έξοδος από τις «φυσικές κοινότητες» του παρελθόντος, η «εκθμελίωση» του υποκειμένου, ο κλονισμός της «οντολογικής ασφάλειας» που οι παραδοσιακοί τρόποι ζωής παρείχαν στον άνθρωπο,¹² εξαπέλυσαν υπόγειες μέχρι τότε δυνάμεις, που απελευθέρωσαν το κοινωνικό υποκείμενο από τα δεσμά της παράδοσης, ίσως μόνο για να το φυλακίσουν σε νέα κελιά. Κάθε δυσαρέσκεια, δίκαιη ή άδικη, κάθε προσδοκία, ευγενής ή αχρεία, κάθε συνθλιμμένη αξία μα και κάθε βωβή φιλοδοξία, κάθε δημιουργικό μα και κάθε παθογόνο στοιχείο – όλα αυτά που μέχρι τότε δάμαζε το (διόλου ιδανικό, μα εμπειρικά αποτελεσματικό) καθεστώς της παράδοσης, είχαν πλέον την ευκαιρία να αναπτυχθούν ανεμπόδιστα, σε όλη τους την αφηρημένη μονομέρεια.

Κάπως έτσι πρέπει να επήλθε η κυριαρχία των ουτοπικών ιδεών επί της πραγματικότητας, η συσκότιση της σωρευμένης εμπειρίας από την ιδεολογική αφαίρεση.¹³ Μα έτσι συντελέστηκε και η

12. Για την «οντολογική ασφάλεια» της παράδοσης, βλ., μεταξύ άλλων, A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, σ. 178. Πρβλ. E. Kedourie, «Introduction», στο E. Kedourie (επιμ.), *Nationalism in Asia and Africa*, Λονδίνο και Cleveland 1970, σ. 25-26.

13. Βλ. E. Voegelin, «The Eclipse of Reality», στο T.A. Hollweck - P. Caringella

συνακόλουθη εξασθένιση των παραδοσιακών μορφών πολιτικού ρεαλισμού –αναμφίβολα πεζού, και συνήθως συμφεροντολογικού, στενόκαρδου και στενόμυαλου αλλά, παρά ταύτα, ρεαλισμού. Τον εμπειρικό αυτόν ρεαλισμό είναι, λοιπόν, που διαδέχεται μια πολιτική η οποία, πλέον, προσβλέπει σε ιδανικά και παρακινείται από ιδεολογικές αρχές. Υποσχόμενα την άμεση, εγκόσμια απαλλαγή των ανθρώπων από τα όποια δεινά, τα πολιτικά δόγματα της νεότερης ιστορίας εμφανίστηκαν ως δραστικά θρησκευτικά υποκατάστατα, εντάσσοντας τη ζωή και τις πράξεις των ανθρώπων στις δικές τους εσχατολογικές προοπτικές. Εισήγαγαν, έτσι, νέες προσλήψεις της πραγματικότητας, νέα πρότυπα δράσης, νέες εικόνες περί του τι είναι η πολιτική και τι μπορεί να επιτύχει. Εντούτοις (και εδώ έγκειται η ειρωνεία), είναι σε αυτό ακριβώς το φαινόμενο των πολιτικών ιδεολογιών, των νέων «κοσμικών θρησκειών», στο οποίο όχι μόνον χρεώνονται οι σύγχρονες ουτοπίες περί αυτοδιάθεσης, δημοκρατίας, κοινωνικής δικαιοσύνης, κ.ο.κ., αλλά πιστώνονται και οι απτές διαφορές μας από τις κοινωνίες της παράδοσης, οι πρακτικές πολιτικές μας αξίες. Σε αυτές τις ιδεολογίες και στις αφαιρέσεις τους, στα επιτεύγματά τους, αλλά και στις μονομέρειες, στις υπερβολές και στα λάθη τους, στις ρητορείες τους περί της τέλει κοινωνίας, όπως η καθημέρα την εννοεί, οφείλουμε εντέλει και την εμπειρική εκτίμηση που τρέφουμε για τα επιτεύγματα της νεοτερικότητας. Μόνον που, συνήθως, παραλείπουμε να συνυπολογίσουμε το αναπόφευκτο κόστος που οι ίδιες οι ιδεολογίες επέφεραν. Ότι, δηλαδή, με τις κατ' ανάγκη μονόχρωμες αφαιρέσεις τους, προκαλούν (και όχι μόνον στους οπαδούς τους) μια επισκότιση της πεζής πραγματικότητας. Ότι καλλιεργούν την εντύπωση πως οι κοσμικές ουτοπίες μπορεί να συνιστούν πανάκειες για τα πάντα, για κάθε κοινωνική και πολιτική παθογένεια, ακόμη και για τη θεραπεία ενός ασύμμετρου προς τις ίδιες φαινομένου –εκείνου της ένοπλης βίας, του πολέμου.¹⁴ Επίσης, λησμονούμε συνήθως πως αυτές οι ίδιες οι σύγχρονες ιδεολογίες εξορκίζουν ρητορικά τον πόλεμο, ενώ, συχνά, προσφέρουν μόνες τους τα καινούργια αίτια του πολέμου που προστέθηκαν στα παλιά. Τέ-

(επιμ.), *The Collected Works of Eric Voegelin*, τόμ. 28, Baton Rouge και Λονδίνο 1990, σ. 125-136.

14. Πρβλ. P.K. Lawrence, «Enlightenment, modernity and war», *History of the Human Sciences*, τόμ. 12, τχ. 1, 1999, σ. 3-25.

τοια είναι, εξάλλου, η υποψία που αβίαστα γεννάται μέσα μας καθώς φέρνουμε στον νου το, ακραίο έστω, παράδειγμα του 1914-16, όταν ο ίδιος ο πόλεμος αναγορευόταν σε μέσο του τερατισμού του, σε εργαλείο της αυτοκατάργησής του.¹⁵

Το πρόβλημα στη σύγχρονη εποχή είναι, λοιπόν, ότι πολλά από τα παραδοσιακά και αρκετά από τα καινούργια αίτια του πολέμου νομιμοποιήθηκαν και εξευγενίστηκαν ιδεολογικά – κρύφθηκαν κάτω από τον μανδύα της κοσμικής ουτοπίας και έτσι συγκάλυψαν την αναλλοίωτη πεζότητα και κοινοτοπία τους. Μετασχηματίστηκαν δηλαδή ιδεολογικά, χάρη στον συνολικό τρόπο σκέψης της νεοτερικότητας, ο οποίος αντιμετωπίζει ως εφικτή προοπτική την επίτευξη της τέλει κοινωνίας επί της γης. Ο πόθος της διαρκούς ειρήνης ενσωματώθηκε, έτσι, στα κοσμικά οράματα των ιδεολογικών, με αποτέλεσμα να δημιουργεί μια μόνιμη νοητική σύγχυση, μια στρέβλωση της εμπειρίας. Αυτό, φέρ' ειπείν, δεν δηλώνει η προσδοκία ότι πόλεμος και δημοκρατία οφείλουν, κατά κάποιο τρόπο, να είναι έννοιες αντίθετες, μολονότι δεν υπάρχει κάποια λογική αναγκαιότητα που να επιβάλλει κάτι τέτοιο; Αλλά, για να προσγειωθούμε και πάλι από την αφαίρεση στην εμπειρία, ας θυμηθούμε δύο σημεία στα οποία έχουμε ήδη καταλήξει. Πρώτον, ότι, όπως και τα ατομικά δικαιώματα, η αυτοδιάθεση ή η δικαιοσύνη, έτσι και η δημοκρατία είναι μια έννοια περί της οποίας ουδέποτε υπήρξε (ούτε θα μπορούσε, ίσως, να υπάρξει) ιδεολογική ομοφωνία, ότι εντέλει πρόκειται για κάτι που δεν κρίνεται με διακηρύξεις, αλλά με επιδόσεις –μόνον στην πράξη. Και δεύτερον, ότι ο πόλεμος αποτελεί ένα φαινόμενο άλλης, διαφορετικής τάξης, κάτι που ούτε μπορεί να αναχθεί σε ιδεολογικές ουτοπίες ούτε μπορεί να εξορκιστεί με ιδεολογικές ρητορείες.

15. Ίσως είναι χρήσιμο να θυμηθούμε εδώ πως την ουτοπική αυτή προσδοκία δεν έτρεφαν μόνον οι ορκισμένοι οπαδοί των ιδεολογιών. Τη συμερίζονταν πνεύματα εξόχως σκεπτικιστικά, όπως εκείνο του Ανρί Μπεργκσόν, ο οποίος έγραφε με σιγουριά στα 1915: «Μα όποιο κι αν είναι το τίμημα της νίκης [...] δεν θα είναι τόσο ακριβό, αρκεί η ανθρωπότητα να λυτρωθεί από αυτόν τον εφιάλτη που τη βαρβαίνει». H.W. Carr, «Introduction», στο H. Bergson, *The Meaning of the War*, Λονδίνο 1915, σ. 13. Τον ίδιο, αφελή ίσως στα σημερινά μάτια, μύθο ασπάζονταν μέχρι και εκπρόσωποι του κοινωνικού δαρβινισμού, σαν τον Σπένσερ και τον Χάξλεϋ που, το 1914, προέβλεπαν τη μετάβαση της ανθρωπότητας στο επόμενο, «απόλεμο» στάδιο της εξέλιξης. Βλ., σχετικά, P. Crook, *Darwinism, War and History*, Cambridge 1994.

3. Η ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ

Πού, όμως, μας πηγαίνουν τέτοιες πεσιμιστικές διαπιστώσεις; Αν, μάλιστα, το ενδιαφέρον μας δεν είναι απλώς κατανοητικό, αλλά πρακτικό και πολιτικό, σε ποιο συμπέρασμα θα έπρεπε να μας οδηγήσουν τέτοιες επισημάνσεις ως προς την αντιμετώπιση του φαινομένου του πολέμου, σήμερα και αύριο, στον 21ο αιώνα; Ουδείς γνωρίζει, εκτός εάν θεωρεί εαυτόν προφήτη –εκτός, δηλαδή, αν συνεχίζει να παραμένει πλήρως εγκλωβισμένος στον τεχνητό κόσμο της ιδεολογικής πολιτικής, χωρίς να ξεχωρίζει την ήρα από το στάρι, χωρίς να διακρίνει τα οφέλη της νεοτερικότητας από το αναπόφευκτο ιστορικό κόστος της, χωρίς εντέλει να αντιλαμβάνεται την τραγική της δισημία. Ποιος, μάλιστα, μπορεί να προφασιστεί ότι είμαστε σε θέση να προβλέψουμε το μέλλον της ειρήνης στις συνθήκες της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης; Αυτή η σύνθετη και άγνωστη στις εκβάσεις της διαδικασία της παγκοσμιοποίησης έχει ενεργοποιήσει εξελίξεις που υπερβαίνουν τις ισχύουσες και γνωστές ρυθμίσεις εξουσίας. Ριζικές κοινωνιακές αναδιαρθρώσεις (όχι απλώς κοινωνικές, στο εσωτερικό των κοινωνιών, αλλά κοινωνιακές, που αφορούν στη συνολική ιδιοσυστασία της κοινωνίας του ανθρώπου), πρωτόγνωρα προβλήματα, άγνωστες ακόμη προοπτικές, έχουν θέσει τη λειτουργικότητα όλων σχεδόν των νεοτερικών διακανονισμών εν αμφιβόλω. Παράλληλα, όμως, συνεχίζονται παλιότερου τύπου αναπροσαρμογές σε πολλά σημεία του πλανήτη, που παραμένουν εγκλωβισμένα στη λογική των αμέσως προηγούμενων χρόνων. Δεν έχουμε παρά να στρέψουμε το βλέμμα στην Τσετσενία, στο Κουρδιστάν ή στη Σρι Λάνκα, που, μαζί με τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή, αναμένουν την επίλυση των προβλημάτων τους σύμφωνα με τη συμβατική λογική της νεοτερικότητας.

Ουδείς, φυσικά, μπορεί να προσποιηθεί πως γνωρίζει πού τελικά οδηγείται ο κόσμος μας εξαιτίας των νέων ιστορικών προκλήσεων που έχει να αντιμετωπίσει. Οι προκλήσεις αυτές είναι πολύπλευρες: προκλήσεις οικονομικές, πολιτικές, οικολογικές, μεταναστευτικές και δημογραφικές, τεχνολογικές, επικοινωνιακές, γνωσιακές. Η περίφημη έννοια της κοινωνιακής ολοκλήρωσης που, με τη μία ή την άλλη μορφή και ονομασία, κατατρώχει για δύο και παραπάνω αιώνες την κοινωνική σκέψη είναι στις ημέρες μας ακόμη πιο αινιγματική και μυστηριώδης. Οι μετανεοτερικές κοινωνικές

ταυτότητες και κοινωνιακές κρυσταλλώσεις, επομένως και η ίδια η πολιτική συγκρότηση των κοινωνιών του μέλλοντος, συνιστούν ζητήματα ρευστά και επίδικα. Μετά την εθνικότητα και την ταξικότητα της νεότερης ιστορίας, σειρά μπορεί να έχουν η τοπικότητα, το φύλο, η φυλετική προέλευση, η θρησκευτική πίστη –και, πιθανώς, οι παράμετροι αυτές να οδηγήσουν στην κατασκευή καινούργιων ειδώλων, στην εμφάνιση καινούργιων εκλεκτικισμών και εκλογικεύσεων, στη μυθοπλασία καινούργιων αντιλήψεων για τον κόσμο και, επομένως, και για το φαινόμενο του πολέμου. Πρόκειται για καταστάσεις και για προσδοκίες που, μέσα στις νέες «*glocal*» κοινωνίες που ανατέλλουν, παραμένουν ακόμη άγνωστες στην έμβαση και απρόσιτες στη γνώση.

Το βέβαιο πάντως είναι πως, μέχρι στιγμής, παρά τις εξαγγελίες των ιδεολογιών, η οικονομική και πολιτισμική ολοκλήρωση σε παγκόσμιο επίπεδο δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αντίστοιχες διαδικασίες πολιτικής ενοποίησης –εκτός, ίσως, από την υψηλόφρονα μα δύστοχη προσπάθεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Εν απουσία, λοιπόν, της πολιτικής παγκοσμιοποίησης, ελλείπει, δηλαδή, ρεαλιστικών προοπτικών ενός παγκόσμιου κράτους, τα αίτια του πολέμου φαίνονται να αυξάνονται και όχι να μειώνονται, αφού νέες αιτίες ένοπλης αντιπαλότητας δημιουργούνται δίχως οι παλιές να έχουν εξαλειφθεί. Και όλα αυτά, ενόσω προσφέρονται καινούργιες τεχνικές δυνατότητες για τη διεξαγωγή «ιδιωτικών», μικρής κλίμακας αλλά αδιάκριτης καταστροφικότητας, πολέμων –των πολέμων της μετα-νεοτερικής εποχής.

Ας σταθούμε λίγο σε αυτό το σημείο. Ο πόλεμος σχετιζόταν και συνεχίζει να σχετίζεται, καταρχήν, με τη συμπεριφορά των πολιτειών στην αρένα των διεθνών σχέσεων: συνιστά, δηλαδή, πρωτίστως ζήτημα δυναμικού εξουσίας μεταξύ συγκροτημένων πολιτικών οντοτήτων, μεταξύ κρατών.¹⁶ Επομένως, το πρώτο που πρέπει να σημειωθεί είναι πως η αποφυγή του πολέμου σήμερα (ή, αλλιώς, το πρόβλημα της διεθνούς ασφάλειας, όπως το αντιμετωπίζουμε στις ημέρες μας) δεν μπορεί να αγνοεί αυτήν την πεζή, κυνική ίσως, αλλά αναπόφευκτη διαπίστωση. Αλλιώς, απλώς εθελου-

16. Για τη διασύνδεση κράτους-πόλεμου, βλ., μεταξύ άλλων, τις σχετικά πρόσφατες συμβολές στην Ιστορική Κοινωνιολογία από τον M. Mann, *The Sources of Social Power*, τόμ. I, Cambridge 1986, και από τον J.A. Hall, *Coercion and Consent*, Cambridge 1994. Πρβλ., επίσης, A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge 1985.

φλούμε ή ηθικολογούμε, σταματώντας τη σκέψη μας, ιδεολογικά και εμείς, στη γενικόλογη καταδίκη του πολέμου.

Η κατίσχυση, όμως, της ιδεολογικής πολιτικής στη νεοτερικότητα είναι δεδομένη –όλοι μας είμαστε δημιουργήματά της, όλοι συμβάλλουμε με τον τρόπο μας στη διατήρησή της. Τούτο καταφαίνεται και από το ότι συχνά θεωρούμε πως, αν η νεοτερικότητα αφεθεί να ολοκληρωθεί ως προς ορισμένες, τουλάχιστον, από τις εξαγγελίες της, όπως η αυτοδιάθεση και η δημοκρατία, ίσως τα πράγματα βελτιωθούν. Κάπως πιο ρεαλιστικά πάντως, η ελπίδα πρέπει να χαμηλώσει. Αν η σωρευμένη πείρα από την κοινωνική μηχανική των ιδεολογικών ουτοπιών έχει αφήσει ένα ικανό απόσταγμα σωφροσύνης και ανθρωπισμού, ίσως το φαινόμενο του πολέμου μεταξύ κρατών περιοριστεί όντως ή ελεγχθεί πιο αποτελεσματικά. Ίσως, για παράδειγμα, σε έναν πιο «δημοκρατικό» ΟΗΕ, όπου κυριαρχούν με την παρουσία τους δημοκρατικά οργανωμένα κράτη, οι πόλεμοι να μειωθούν. Βεβαίως, ακόμη και τότε, ακόμη και ένας τέτοιος ΟΗΕ, δεν θα μπορούσε παρά να είναι μια έμπρακτη συμφωνία μεταξύ κρατών, δημοκρατικών έστω, πλην όχι ισοδυνάμων. Και επομένως, το ζητούμενο της «δημοκρατικότητας» του δεν σημαίνει πως η κεντρική έκφραση της διεθνούς κοινότητας θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσει αποτελεσματικά σαν κάποιου είδους μαθητικό συμβούλιο, όπου το κάθε κράτος θα είχε μία ψήφο. Το φάντασμα της Κοινωνίας των Εθνών (άλλης μιας ευγενούς ιδεολογικής κατασκευής) στέκει ακόμη βαρύ επάνω μας, για να μας επιτρέψει να τρέφουμε παρόμοιες ψευδαισθήσεις. Η ωμή πραγματικότητα της εξουσίας δεν παρακάμπτεται από ιδεολογικές εξαγγελίες, απλώς μπορεί να γίνει πιο διάφανη, και επομένως περισσότερο ελεγχόμενη, από τη διεύρυνση των πρακτικών κατακτήσεων της νεοτερικότητας. Αλλά δεν είναι διόλου βέβαιο ότι, εξ αυτού και μόνον του λόγου, η μάστιγα του πολέμου θα ήταν ποτέ δυνατόν να εξαλειφθεί.

Ίσως, πάλι, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί, σε πιο δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες, ακόμη και οι ένοπλες μειοψηφίες να εξαφανιστούν ή να περιοριστούν. Ποιος δεν θα ήθελε να ελπίζει κάτι τέτοιο; Μα και ποιος δεν έχει λογικές επιφυλάξεις για τον ρεαλισμό αυτής της ελπίδας; Δυστυχώς, καμία από τις πολιτικές αξίες που αναγορεύθηκαν σε ιδεολογικές ουτοπίες δεν αποτελεί πανάκεια κατά του πολέμου – για τον περιορισμό, έστω, ενός φαινομένου που δεν πρόκειται να εκλείψει εύκολα από την πραγματι-

κόπτητα της κοινωνίας του ανθρώπου. Και ο λόγος που η εξάπλωση της δημοκρατίας, η διεύρυνση της συμμετοχής, η περιστολή της ανισότητας, η θωράκιση της δικαιοσύνης, η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, ο προοδευτικός εκδημοκρατισμός του πλανήτη, μπορεί να συμβάλουν στη μείωση των πολέμων δεν είναι επειδή οι σημερινές κοινωνίες είναι εκ προοιμίου φιλειρηνικές ή μπορούν να γίνουν κάποτε τέτοιες. Είναι επειδή, χάρη στη φύση της ετερογενούς, της μετα-παραδοσιακής συγκρότησής τους, υποχρεώνονται να επιζητούν τη διαφάνεια και να είναι αναστοχαστικές· επειδή, δηλαδή, μπορεί τελικά να αποδειχθεί ότι οι κοινωνίες μας έχουν όντως τη δυνατότητα να ελέγχουν και να αυτοελέγχονται περισσότερο από τις κοινωνίες της παράδοσης· επειδή μπορούν να αποτιμούν τις δικές τους εμπειρίες, τα λάθη τους, τις ιδεοληψίες τους, να τις κατανοούν, έστω και καθυστερημένα, και να δοκιμάζουν ξανά.

Έγινε λόγος προηγουμένως για τα κράτη και στους μεταξύ τους πολέμους. Με την είσοδο, ωστόσο, της ανθρωπότητας στη μετα-νεοτερικότητα, η όλη εικόνα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο. Το πρόβλημα του πολέμου έχει πάψει να είναι απλώς ζήτημα μεταξύ κρατών, μια προέκταση της κρατικής πολιτικής όπως προσφυώς τον είχε ορίσει ο Κλαούζεβιτς. Έχει εκφύγει από τα κλασικά νεοτερικά του πλαίσια, αφού πλέον αφορά σε πρωτόγνωρες καταστάσεις¹⁷ –παράδειγμα ο περιώνυμος πόλεμος εναντίον της τρομοκρατίας. Άρα, οι σημερινές κρατικές οντότητες βρίσκονται αντιμέτωπες με νέες πηγές βίαιης αμφισβήτησης της ίδιας της κυριαρχίας τους –όχι απλώς της συγκρότησης ή της λειτουργίας ή της μορφής τους, όπως συνέβαινε στο πρόσφατο παρελθόν. Συνάμα, όμως, η αποδυνάμωση των γνωστών ιδεολογιών της νεοτερικότητας δεν σήμανε την εξαφάνισή τους, αλλά τη μετάλλαξή τους σε ποικίλα υβρίδια, όπως λ.χ. οι διαβόητοι φονταμενταλισμοί των ημερών μας.

Οι νεοτερικές ιδεολογίες έγιναν, και αυτές με τη σειρά τους, παλιές: απαξιώθηκαν επειδή ακριβώς δεν κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν όσα επαγγέλλονταν, να θαυματοουργήσουν όσα ευαγγελίζονταν, να γεφυρώσουν εντέλει την αφαίρεση με την εμπειρία. Από την πυκνή και έντονη κυριαρχία τους, όμως, παραμένει η σκιά της κοσμικής ουτοπίας, μόνον που τείνει πλέον να προσλαμβάνει καινοφανείς και ακρυστάλλωτες ακόμη μορφές –σε σημείο, μάλιστα,

17. Πρβλ. M. van Creveld, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 1999.

τέτοιο ώστε στις ημέρες μας να εξαγγέλλεται ακόμη και το «τέλος της ιδεολογίας» ή το «τέλος της ιστορίας», αλλά στο ίδιο πάντοτε ιδεολογικό πνεύμα, με ανάλογους προς τους παλιούς (και, υποτίθεται, υπό κατάργηση) αφηρημένους όρους. Οι νέες όμως μορφές με τις οποίες η ιδεολογική ουτοπία επιστρέφει όντως δριμύτερη είναι, κυρίως, εκείνες του πολιτικο-θρησκευτικού ευσεβισμού, του φονταμενταλισμού.¹⁸

Κατά πρώτον, το πολιτικοποιημένο Ισλάμ. Εδώ πρόκειται για μια ιδεολογική αναβίωση του παραδοσιακού παρελθόντος άλλης τάξης, εντελώς διαφορετικής από όσα γνωρίζαμε μέχρι σήμερα. Ενώ, φαινομενικά, έχουμε να κάνουμε με «παραδοσιαρχία», με την επιστροφή σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, τα προτάγματα των κοσμικών ιδεολογιών έχουν παρεισφρήσει βαθιά και έχουν, εντέλει, ενσωματωθεί στον καινούργιο μαχητικό πολιτικό λόγο του Ισλάμ. Η δημοκρατία, η αυτοδιάθεση, η κοινωνική δικαιοσύνη, ακόμη και η ισότητα των φύλων, έχουν δεόντως εξισλαμιστεί. Όλα αυτά δείχνουν όχι μόνον την αντοχή της συγκεκριμένης θρησκευτικής παράδοσης, αλλά και την πλαστικότητα της, την ικανότητά της να προσαρμόζεται σε νέες συνθήκες. Παράλληλα, ο πόλεμος φαίνεται πως γίνεται εδώ αντιληπτός ως μια πλήρως αποδεκτή και θεμιτή, μια απολύτως φυσιολογική, μόνιμη και διαρκής κατάσταση –μέχρι φυσικά την τελική επικράτηση του Ισλάμ και την οριστική παύση όλων των πολέμων. Υπάρχει και ένα πρόσθετο στοιχείο. Το σημερινό πολιτικοποιημένο Ισλάμ αφορά κυρίως σε κοινωνίες που μετεωρίζονται ακόμη ανάμεσα στην παράδοση και τη νεοτερικότητα, δηλαδή αφορά πρωτίστως στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Εκεί, όμως, οι παραδοσιακές κοινωνικές δεξιότητες και «ηθικές πρακτικές», οι οποίες καλούνται πλέον να υποστηρίξουν την πολιτική δράση που παρακινείται από τον ισλαμικό φονταμενταλισμό, αποδεικνύονται πολύ πιο ανθεκτικές και δοκιμασμένες από τις αντίστοιχες δυτικές. Ας μην ξεχνάμε πως, από τον 19ο αιώνα και εντεύθεν, η νεοτερικότητα χτυπά την παραδοσιακή πόρτα της Ανατολής κομίζοντας συνθήματα και όπλα –φανερώνοντας σε, κατ' ουσίαν, παραδοσιακούς ανθρώπους, τη γοητεία των αφηρημένων ιδεών μαζί με την τεχνική δυνατότητα της εφαρμογής τους.¹⁹ Η οι-

18. Πρβλ. Κ. Armstrong, *The Battle for God*, Νέα Υόρκη 2000, ιδιαίτ. 2ο Μέρος, αλλά και Τ. Ali, *The Clash of Fundamentalisms*, Λονδίνο 2002.

19. Για την απορρύθμιση των κοινωνιών της περιφέρειας (ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή) εξαιτίας της «εισβολής» των νεοτερικών τρόπων του σκέπτεσθαι και

κονομική και τεχνολογική υστέρηση αυτών των κοινωνιών, με τη μακρά παράδοση της ανατολικής δεσποτείας, όχι μόνον δεν ανέκοψε τη διείσδυση των νεοτερικών τρόπων σκέψης, αλλά επέτρεψε την αφομοίωσή τους με απροσδόκητους τρόπους. Δεν εμπόδισε, λ.χ., τον Χομεϊνί να κηρύσσει ιερό πόλεμο χρησιμοποιώντας κασέτες αμερικανικής και ιαπωνικής προέλευσης. Ούτε εμπόδισε το δίκτυο του Μπιν Λάντεν να μεταπίπτει με εντυπωσιακή άνεση, από τη χρήση της τελευταίας λέξης της πληροφορικής τεχνολογίας, στην παραδοσιακή επικοινωνία με έμπιστους και ορκισμένους αγγελιοφόρους.

Η συνολική αναστάτωση που η νεοτερικότητα επέφερε, ειδικά, στη Μέση Ανατολή, δεν άφησε άθικτη ούτε καν την αρχαιότερη μονοθεϊστική θρησκεία, τον ιουδαϊσμό ο οποίος, βεβαίως, ουδέποτε στη μακραίωνη ιστορία του, είχε διακριθεί από προσηλυτιστικό ζήλο. Τα τελευταία εκατό χρόνια, όμως, και αυτό έμελλε να αλλάξει, με την ενσωμάτωσή του στον σύγχρονο ιδεολογικό τρόπο σκέψης. Καταρχάς, ο εβραϊκός εθνικισμός, το σιωνιστικό κίνημα που εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και ενέπνευσε τα ρεύματα της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη το πρώτο μισό του 20ού, είχε ως κύρια ορίζουσα της εβραϊκότητας αυτήν ακριβώς τη θρησκευτική συνέχεια στον χρόνο –παρότι, βεβαίως, επρόκειτο για μοντέρνο, κοσμικό, ιδεολογικό και πολιτικό κίνημα, με σοσιαλίζουσες μάλιστα τάσεις, του οποίου οι κύριοι ηγέτες και διανοούμενοι ήταν οι ίδιοι άθεοι, άθρησκοι ή απλώς αδιάφοροι σε ζητήματα θρησκευτικής πίστης. Έπειτα, ακολούθησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα – αυτό το ανεξίτηλο άγος της νεοτερικότητας και των ιδεολογικο-πολιτικών παρακολουθημάτων της. Και μετά, στα 1948, είχαμε την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Επρόκειτο για το πιο φιλόδοξο ίσως πείραμα κοινωνικής μηχανικής στη νεοτερικότητα, για έναν κατά κράτος θρίαμβο της ιδεολογικής βούλησης επί της πραγματικότητας, για την απόλυτη κατίσχυση της αφαίρεσης επί της εμπειρίας. Έκτοτε, βεβαίως, οι ιδεολογικά συμπιεσμένες αντιφάσεις που προκαλούνται από τη διάσταση αυτή ανάμεσα στην αφαίρεση και την εμπειρία δεν ήταν δυνατόν παρά

πράττειν, ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η κριτική της νεοτερικότητας από τη σκοπιά της παράδοσης που επιχειρεί ο Έλι Κεντούρι. Βλ. σχετ. Ε. Kedourie, *Ο εθνικισμός*, Αθήνα 2003, και Ε. Kedourie, *Μειονότητες – Θρησκεία και Πολιτική*, Αθήνα 2002. Πρβλ. Ρ.Κ. Lawrence, *Modernity and War*, Νέα Υόρκη 1997, ιδιαιτ. σ. 87.

να ενταθούν και να αυξηθούν. Και έτσι εμφανίστηκε τις τελευταίες δεκαετίες και ο μοντέρνος ιουδαϊκός φονταμενταλισμός. Αυτός ο περιέργως φονταμενταλισμός, μολονότι αφορά σε μια σχετικά μικρή αλλά μαχητικότερη πολιτικο-θρησκευτική μειονότητα (τα περισσότερα μέλη της οποίας, παρεμπιπτόντως, δεν στρατεύονται ούτε φορολογούνται), κατορθώνει να αξιοποιεί τους θεσμούς της δημοκρατίας για να τροχοπεδεί με μαξιμαλιστικά αιτήματα την ειρηνευτική διαδικασία, να επεκτείνει παράνομους και ουσιαστικά θνησιγενείς εποικισμούς, να ενδυναμώνει μισαλλοδοξίες, να δυσχεραίνει τον τετρατισμό μιας αιματηρής, αδιέξοδης και παράλογης σύγκρουσης. Η εκπληκτική ομοιότητα στις μυθολογίες, στις εμμονές και στις συνθηματολογίες ανάμεσα στα θρησκευτικά κόμματα του Ισραήλ και τους φανατικούς εποίκους της Δυτικής Όχθης αφενός, και στη Χαμάς ή την Τζιχάντ αφετέρου, δείχνει, ακριβώς, αυτήν τη νέα μετάλλαξη της θρησκευτικής πίστης υπό παροδοσιακό μανδύα στη Μέση Ανατολή, στις συνθήκες πλέον της μετα-νεοτερικότητας –και αυξάνει τον ζόφο που επιφυλάσσει για το μέλλον ο θεός του Πολέμου με τα καινούργια ιδεολογικά όπλα με τα οποία έχει εξοπλιστεί.

Αλλά μήπως η ίδια η Δύση είναι απαλλαγμένη από ανάλογες ιδεολογικές αγκυλώσεις; Με την αποδυνάμωση και τον κατακερματισμό των μεγάλων ιδεολογιών της νεοτερικότητας, έχουν εμφανιστεί και εδώ καινούργιες νοητικές κατασκευές –απρόσμενες στη μορφή, μα διόλου άγνωστης προέλευσης. Σαν τις νέες εκδοχές του συντηρητισμού ο οποίος, βεβαίως, ξεκίνησε ως αντίδραση στις παναστατικές και μεταρρυθμιστικές ιδεολογίες της νεοτερικότητας· μόνον που, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο συντηρητισμός, σε όλες του τις εκδοχές, δεν είναι ο ίδιος λιγότερο νεοτερικός και ιδεολογικός από τους αντιπάλους του. Εκείνο, λοιπόν, που προβληματίζει βαθιά στις σημερινές συνθήκες είναι η σύμπλεξη των μετα-νεοτερικών παραφυάδων της συντηρητικής ιδεολογίας με την πολιτικοποιημένη θρησκεία στις Ηνωμένες Πολιτείες –στο ίδιο δηλαδή το προπύργιο του δυτικού ρασιοναλισμού, όπου στις ημέρες μας συντελούνται αφάνταστες ζυμώσεις στην αυτοπρόσληψη και τις παραστάσεις του κοινωνικού υποκειμένου.²⁰ Ο προτεσταντικός φονταμενταλισμός, όμως, ανάμιχτος με αρκετή δόση πολιτικού κυνισμού, δεν έχει τίποτε από την αφελή ευγένεια που χαρα-

20. Βλ., μεταξύ άλλων, A. Giddens, *Modernity and Self-Identity*, Cambridge 1991.

κτῆριζε τα νεοτερικά ιδεολογήματα προ εκατονταετίας –ο Ντικ Τσένι δύσκολα θυμίζει τον Γούντροου Γουίλσον. Αλλά αυτό που έχει παραμείνει είναι το κατάλοιπο του σύγχρονου ιδεολογικού τρόπου του σκέπτεσθαι: η ασάλευτη πίστη στην ορθότητα της προσπάθειας να φέρουμε, εδώ και τώρα, τον κόσμο στα μέτρα των ιδεολογικών μας αφαιρέσεων.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η σκέψη του σημερινού ανθρώπου παραμένει εγκλωβισμένη στην ίδια την ιδεολογική της ρητορεία, ενόσω νέου τύπου προβλήματα συνεχώς εκδηλώνονται και εξελίσσονται προς άγνωστες κατευθύνσεις. Τα διαθέσιμα τεχνικά μέσα, όμως, είναι τρομακτικά: νέες μορφές ανορθόδοξου και τυφλού πολέμου παλιά και νέα βιοχημικά όπλα· πυρηνικοί γίγαντες, πυρηνικοί μικρομεσαίοι και πυρηνικοί νάνοι· επιτήρηση και αστυνόμευση. Το σκηνικό της ένοπλης βίας έχει και αυτό αλλάξει, αφού πλέον, ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου, ο πόλεμος ως θέαμα, ως σύνθημα, ως ρητορεία μετρά παραπάνω από τον πόλεμο ως μέσο για την επίτευξη κάποιου «αντικειμενικού σκοπού», όσο ρεαλιστικός ή εξωπραγματικός και αν ήταν αυτός στο άμεσο παρελθόν. Όλα αυτά είναι πρωτόγνωρα φαινόμενα, παρότι μπορούμε να αναδράμουμε στις πηγές τους και να προσπαθήσουμε, έτσι, να τα κατανοήσουμε. Οι προοπτικές τους, όμως, είναι μελαγχολικές. Οι γνωστές συνταγές υπόσχονται πολλά, μα αποδείχθηκε πως δεν είναι ούτε αλάνθαστες ούτε εντέλει τόσο εύγευστες. Οι παρενέργειες τέτοιων συνταγών (αυτό που σε μια πιο κοινωνιολογική γλώσσα θα ονομάζαμε «ακούσιες συνέπειες» της κοινωνικής δράσης, εν προκειμένω της ιδεολογικά παρακινούμενης δράσης) μένουν, για να μας θυμίζουν τον αναπόφευκτο αποχρωματισμό που η εμπειρία υφίσταται από την αφαίρεση στη σύγχρονη εποχή.